

**Ευαγγελία Ι. Τακάκη, Μαρία Μαρκετάκη, Πελαγία Μαρκετάκη,
Μάρα Παναγιωτάκη, Ευαγγελία Φανουράκη**

Κινούμενοι στα άκρα της κοινωνίας: περιθωριακά στοιχεία στα χρόνια της βενετοκρατούμενης Κρήτης

ABSTRACT

The aim of this paper is to examine marginal people in Venetian-ruled Crete during the 16th and 17th centuries. The research was carried out on published and unpublished archival sources of the Venetian period of Cretan History. It places these people in groups and focuses mainly on their activities, their role, the way they were treated by the authorities, justice, religion, and generally by the social environment of the times, and the reasons for and the procedure of alienating and reuniting them with society, in their homeplaces.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: ανάπηρος/αναπηρία, εξόριστος/εξορία, επαίτης, ετερότητα, νόθος, περιθώριο/ περιθωριακός, πτωχός, φιλάνθρωπος/ φιλανθρωπία

Η κοιλάδα πρόθυμη εδέχθηκε τον ζητιάνο στους υγρούς και μαλθακούς κρυψώνες της, όπως δέχεται τόσα κακούργα ερπετά και παράσιτα.

Ο άνθρωπος πολλές φορές δεν βρίσκει της υπάρξεώς τους τον σκοπό. Και όμως τα κρατεί στους κόρφους της η Φύσις, θεότης αδιάφορη, ανεπηρέαστη, ίση δείχνοντας αγάπη και στου Κάη τους καρπούς και στα πρωτοτόκια του Άβελ.

Ο Επίλογος από τον Ζητιάνο του Α. Καρκαβίτσα

Κάθε κοινωνία περιλαμβάνει στους κόλπους της και τους «άλλους». Είναι τα άτομα που δεν θέλει πρωταγωνιστές, αλλά προσπαθεί να στιγματίσει, να απορρίψει, να αποβάλλει, καθώς κρίνει πως η στάση ζωής τους δεν την εκφράζει, συνιστά απειλή, αντιτίθεται στις πολιτικές, ιδεολογικές, θρησκευτικές τους απόψεις, ή απαξιού την κοινωνική τους θέση, την οικονομική κατάσταση, το επάγγελμα που ασκούν. Ταυτοχρόνως όμως τους χρησιμοποιεί, όταν τους χρειάζεται ή όταν προτίθενται και οι ίδιοι να προσφέρουν ισότιμα στις δομές της. Υπάρχουν και αυτοί που επιλέγουν να τεθούν στο περιθώριο, επειδή αποκλίνουν από τη νόρμα των θεμελιωδών κοινωνικών αξιών και προτύπων. Υπάρχουν δηλαδή δύο κατηγορίες «άλλων», που προσφέρουν πολύτιμη υπηρεσία στην κοινωνία, επειδή συντελούν στη συνοχή της. Η έννοια

* Ευχαριστούμε τον επιστημονικό υπεύθυνο των εκδόσεων του Βενετσιάνικου Αρχείου της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου κύριο Ιωάννη Μαυρομάτη για την παροχή άδειας μελέτης του αρχαιακού υλικού. Θερμές και ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλουμε και στον εξάιρετο επιστήμονα και άοκνο ερευνητή, υπεύθυνο του Εργαστηρίου Παλαιογραφίας δρ. Μανόλη Δρακάκη για την πολύτιμη διδασκαλία του και την προσπάθειά του να μας οδηγήσει στους δρόμους της έρευνας των γραπτών πηγών και της μελέτης της τοπικής μας ιστορίας.

«εμείς» προσδιορίζεται σε σχέση και σε αντίστιξη με την έννοια οι «άλλοι». Ο όρος «περιθωριακός» αναδύθηκε πρόσφατα (Μαλτέζου 1999, 7). Αρχικά ο Le Goff (1965, 387-396) χαρακτήρισε με τον όρο «αποκλεισμένοι» τους αιρετικούς, Εβραίους, λεπρούς, τρελούς, μάγους, σοδομιστές, ανάπηρους, ξένους, ξεπεσμένους κοινωνικά. Σε μεταγενέστερο θεμελιώδες άρθρο του (1994, 26) όρισε μια «τυπολογία» για την περιθωριακότητα του Μεσαίωνα. Ο Λένος Μαυρομάτης (1999, 18) θεωρεί την τυπολογία αυτή αρκετά εκτεταμένη, επισημαίνοντας ότι κριτήριο για την ενσωμάτωση ή τον αποκλεισμό είναι η συμμόρφωση ή απόρριψη των χριστιανικών αξιών, που επιβλήθηκαν από το κράτος και την εκκλησία. Στο έργο του στηρίχτηκε, όπως αναφέρει, και ο Κώστας Τσιγκνάκης στο άρθρο για τα περιθωριακά στοιχεία στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αι. (1998, 246).

Βασιζόμενοι στο θεωρητικό πλαίσιο του Le Goff και στις μεταγενέστερες έρευνες των Μαυρομάτη και Τσιγκνάκη, αναζητήσαμε και ομαδοποιήσαμε περιπτώσεις περιθωριακών της βενετοκρατούμενης Κρήτης από δημοσιευμένο και ανέκδοτο αρχειακό υλικό.¹ Από τον χώρο της λογοτεχνίας, που έχει τον δικό της λόγο και ρόλο στην απόδοση και στον σχολιασμό της πραγματικότητας, εντοπίστηκαν πληροφορίες από τον *Κατσούρμπο* και την έμμετρη αφήγηση του 16ου αιώνα *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*.

Η περιπτώσιολογική αυτή έρευνα σε πηγές ελληνόγλωσσες και ξενόγλωσσες παρουσίασε δυσκολίες, πρώτον επειδή πρόκειται για εργαστηριακή προσέγγιση και δεύτερον και σημαντικότερο επειδή το περιθώριο, όσο ελκυστικό και αν φαίνεται επιστημονικά, μεθοδολογικά, κοινωνιολογικά, οικονομικά, κ.λπ., βρίσκεται στο «περιθώριο» των δικαιοπρακτικών εγγράφων. Συνεπώς η αναζήτηση και ο εντοπισμός του αποτελεί μια δύσκολη και επίπονη διαδικασία.

Πρώτη ομάδα περιθωριακών που εντοπίσαμε είναι οι ζητιάνοι. Στο απόσπασμα από τον *Ζητιάνο* του Α. Καρκαβίτσα, χώρος υποδοχής του ζητιάνου είναι η κοιλάδα, η φύση. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Παπαδία-Λάλα 1996, 64), στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα, ιδρυματικός οργανισμός με ευρύτατες αλλά ασαφείς κοινωνικές δράσεις ήταν το ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου (των επαιτών). Ξεκινώντας την πρώτη φάση λειτουργίας του ως ξενώνας ανακούφισης «ενδεών» προσκυνητών καθολικού δόγματος, κατέληξε τον 16ο αιώνα να έχει τη μορφή ανάλογων ιδρυμάτων του δυτικού κόσμου, που περιέθαλπαν γηγενείς φτωχούς (στο ίδιο, 66). Η επίσημη πολιτεία είχε στόχο να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της απόλυτης φτώχειας και να ελέγξει τον επικίνδυνα για την κοινωνική ειρήνη αυξανόμενο αριθμό των περιθωριακών στοιχείων (στο ίδιο). Τα επίπεδα της φτώχειας στους εξεταζόμενους αιώνες γνώριζαν έντονες διακυμάνσεις εξαιτίας πολιτικών κυρίως αλλαγών, οικονομικών ανακατατάξεων και μεγάλων και απρόβλεπτων επιδημικών φαινομένων (πειρατικές επιδρομές, λιμοί, λοιμοί, εγκατάλειψη της υπαίθρου από την κεντρική διοίκηση, αυθαιρεσίες των φεουδαρχών, κ.λπ.).

Η φτώχεια καταλήγει συχνά σε επαιτεία σε όλες τις εποχές. Στους παρακάτω στίχους της *Παλαιάς και Νέας Διαθήκης* αποτυπώνεται η επιφυλακτικότητα και ο σκεπτικισμός όλων των κοινωνικών ομάδων για τους επαιτες.

¹ Ως αδημοσίευτο υλικό χρησιμοποιήσαμε τους νοτάριους: Castano Alvise (busta 45), Michael Mara (busta 149, 153), Giovanni Mara (busta 172), Giorgio Petropulo (busta 200), papa Giovanni Crusso (busta 40), Giacomo Curtezan (busta 58), papa Andrea Galano (busta 130), επίσης Duca di Candia Bandi (busta 16), Camillo Stratigo (busta 251), Zuanne Da Sittia (busta 259).

*Εχάσα την απομονή, φίλε μου, οι διακονιάροι,
επαραλάβε την οκνιά κι εγίνησα οκνιάροι.
Α δεν τους διακονήσουσι, ς τη μάνητα προδίδου,
Και αν τους –ε διακονήσουσι συγχώρεση δε δίδου.*

Στ. 51-54

Στις πηγές που εξετάστηκαν οι επαίτες, που πιθανόν να φιλοξενούνταν στο *Hospetale* του Αγίου Αντωνίου, σπανίως φιλοξενούνταν στα *Cantzella* των συμβολαιογράφων του Χάνδακα ή της περιφέρειας. Για αυτό οι πράξεις που εντοπίστηκαν σε νοταριακά έγγραφα είναι λιγοστές αλλά χαρακτηριστικές, αιτιολογώντας την επιφυλακτικότητα, που διαχρονικά είχαν οι κοινωνίες απέναντι στους επαίτες.

Στην πρώτη από αυτές τις περιπτώσει ο Μανιός Χορτάτζης από τη Λιγόρτυνο, με το παρατσούκλι Τζιμπραγός, δεν μπόρεσε να καλλιεργεί και να συντηρεί την περιουσία που κληρονόμησε από τον πατέρα του ούτε να πληρώνει τα «βαρύ πάκτα» και κατάντησε να «πιαίνει εις τζι πόρτες των ανθρώπων να ζητά ελεημοσύνη διά τα χρειαζόμενα τζη παρούσας ζωής».²

Αλλά και ο Μιχελής Γαργούλης, που αρχικά δώρισε όλη του την περιουσία στον παπα-Μανώλη Χορτάτζη από το χωριό Βελούλι για να χτίσει το Μοναστήρι της Αγίας Τριάδας και να γίνει ο ίδιος καλόγερος, φαίνεται πως δεν άντεξε την καλογερική και την υποταγή στον παπα-Μανουήλ και μετά τους τέσσερις πρώτους μήνες «εμήσευγε και πήγενε ζητώντας ελεημοσύνη και εγύρευγε και στράτες όπου δεν ήτονε πρόπον».³

Επόμενο σταθμό της έρευνας απετέλεσαν τα νόθα και έκθετα παιδιά. Σε αρχειακές πηγές απαντώνται οι προσδιορισμοί: «νατουράλες», «νατουράλες, νόθος», «μπάσταρδος» και «νόθος», όρος ο οποίος σύμφωνα με το Γιάννη Χατζάκη (2004, 187) χρησιμοποιείται από την αυγή του 16ου αιώνα «στα πλαίσια μιας επιτηδευμένης “λογιότητας”». Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις, που οι προσδιορισμοί γίνονται επίθετο: «Ελένα του ποτέ Γεώργι Μπασταρδόπουλου».⁴ Δείχνουν την ετερότητα. Είναι οι «άλλοι» από τα «ευλογητικά», τα νόμιμα τέκνα μιας αριστοκρατικής κοινωνίας, και η εκτροπή από τον κανόνα είναι αρκετά συχνή, δείγμα των χαλαρών ηθικών δεσμών, των κατ' επίφαση αυστηρών αυτών κοινωνιών.

Σύμφωνα με την έρευνα (Τσακίρη 2003, 225-226), το βενετικό κράτος φαίνεται ότι συντάσσεται με τις αρχές της καθολικής εκκλησίας, που επικρατούσαν τον 16ο και 17ο αιώνα και θέτει στο περιθώριο τους καρπούς των παράνομων σχέσεων. Στην ουσία, όπως φαίνεται και από τις πράξεις που εντοπίστηκαν, η διάκριση των νόθων από τα ευλογητικά γίνεται για να διασφαλιστεί η πατρική ακίνητη περιουσία. Ιδιαίτερως να διασφαλιστούν οι δομές μιας πατριαρχικής κοινωνίας αρίστων, όπως η βενετική, αυτό άλλωστε όριζε η βενετική νομοθεσία.

«Εστοντας και η κερά κατεργιά σκορδιλοπούλα ... με τον αδελφό τζη, ... να θέλασιν κάμει ένα ινστρουμέντο σασμού με τον ποτέ κυρ Τζώρτζι Χορτάτζη οπού είχε να κάμει σαρκικά με την άνωθεν κερά κατεργιά, με την οποίαν ήκαμε και δύο παιδιά, ... εις

² Archivio di Stato di Venezia (στο εξής Α.Σ.Β.), *Notai di Candia* (στο εξής Ν.Σ.), busta (στο εξής β.) 40, libro 2, φ. 49v-50r (4.12.1626).

³ Α.Σ.Β.-Ν.Σ., β. 40, libro 1, φ. 212r-v (13 Σεπτεμβρίου 1622).

⁴ Α.Σ.Β.-Ν.Σ., β. 40, libro 2, φ. 48v-49r (17 Νοεμβρίου 1626).

το οποίον ινστρουμέντο εσαστήκασι να τζη δώσει ο λεγόμενος ποτέ κυρ ντζώρτζις υπέρπυρα 2.000 διατί επήρε την παρθενιά τζη, με προμέσα να την παντρέψει και διά κάθατζη άλλη πρετενσιόν... και εις σε σπάτζιο έξι μήνες... ευλογήθηκε ο λεγόμενος χορτάτζης την λεγόμενη κερά κατεργιά... και... εδιάβηκε από τούτη εις την άλη ζωή, ευρίσκοντας με την... κερά κατεργιά, ... με την οποίαν ήκαμε άλλα δυο παιδιά... του οποίου χορτάτζη το πράμα όλο εσουτζεδέρησε ο κυρ αθύμης χορτάτζης... με τον ποτέ κυρ αγγελί χορτάτζη, ... ωσάν αδερφοί και συμώτεροι εδικοί του... ποτέ κυρ ντζώρτζι οπού επόθανε ανυπόκρητος, πρετεντέροντας πως τα παιδιά του αυτού τος αδερφού νάσανε μπαστάρδια ωσάν παρανόμως σεσαρκωμένα με την λεγόμενη κερά κατεργιά..., παρανόμως ευλογημένη μετά λόγου του ...»⁵

Όπως προκύπτει από την παραπάνω πράξη του παπα-Τζοβάνι Κρούσο, δεν καθίσταντο πάντα κληρονόμοι της πατρικής περιουσίας τα νόθα τέκνα, ακόμα κι αν παντρευόταν οι γονείς τους, γιατί συχνά η εγκυρότητα του γάμου τους μπορούσε εύκολα να προσβληθεί από τους έχοντες έννομο συμφέρον, όπως τα αδέρφια του πατέρα. Δεν κληρονομούσαν ειδικά αν ο πατέρας πέθαινε ανυπόκριτος – αδιάθετος.

Απαντώνται και περπτώσεις στις δικαιοπραξίες, στις οποίες τα νόθα αντιμετωπίζονται ισότιμα με τα ευλογητικά τέκνα. Αυτό συμβαίνει όμως στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Στις 23 Σεπτέμβρη του 1622, στη Λιγόρτυνο, η κερά Μαργιέτα, θυγατέρα του εκλαμπρότατου αφέντη Πέρο Ρουτζέν, παντρεύει τον νόθο γιο του μακαρίτη άντρα της μισέρ-Μανέα Κλεισάρχου, τον Γιαννά, με τη θυγατέρα του εκλαμπρότατου αφέντη Τζουάνε Μουδάτσου και τον προικίζει δίνοντάς του το ήμισυ της κινητής και ακίνητης περιουσίας της «ωσάν παιδίν της εγγαρδιακό και ηγαπημένο, μηδέ πλιότερο μήτε λιγότερο παρά ωσάν να τονε ήθελε γεννήσει αυτή η ίδια». Ανάλογη αντιμετώπιση έχει και η νύφη, που είναι θυγατέρα *naturale*, από τον πατέρα της, αφού της δίνει ως χάρισμα 2.000 κρητικά δουκάτα, 1.000 σε μετρητά και 1.000 σε ασήμι, χρυσάφι, μαργαριτάρια και ρούχα.⁶

Νόθα, πτωχά, ανεπιθύμητα παιδιά συχνά κατέληγαν στην καλύτερη περίπτωση στις υφιστάμενες δομές του βενετικού κράτους, στη συγκεκριμένη δε περίπτωση στο *Hospitale della Pieta* (Παπαδία-Λάλα 1996, 117), ή εγκαταλείπονταν από τους γονείς τους σε δημόσιους χώρους, συνήθως έξω από πόρτες εκκλησιών, όπως η Παναγιά η Θαλασσομάχισσα στο Βούργο ή έξω από τον Άγιο Μάρκο, στο κεντρικότερο σημείο της πόλης (Μαλτέζου 1987, 221). Το 1319 στην πόρτα του Αγίου Μάρκου, ο Αγαπητός Πατσιδιώτης και η γυναίκα του Πόθα βρήκαν εγκαταλελειμμένο παιδί και ζήτησαν να το υιοθετήσουν (στο ίδιο). Δύο και πλέον αιώνες αργότερα (1555) φαίνεται πως είτε δε βρίσκονταν τόσο πρόθυμοι γονείς να υιοθετήσουν τα παιδιά που εγκαταλείπονταν «υπό το σκέπος του Αγίου Μάρκου» είτε ο αριθμός τους είχε αυξηθεί υπερβολικά. Ούτε φαίνεται επαρκούσε το *Hospitale* της *Pieta* για να τα φιλοξενήσει. Έτσι τη ζωοτροφία τους ανελάμβαναν άτυποι και αυτοσχέδιοι εθελοντικοί σχηματισμοί του Χάνδακα ή, το εντυπωσιακότερο, της ενδοχώρας.⁷

⁵ A.S.V.-N.C., b. 40, libro 2, φ. 330v-331r (13 Ιανουαρίου 1637).

⁶ A.S.V.-N.C., b. 40, libro 1, φ. 215r-v (23 Σεπτεμβρίου 1622).

⁷ A.S.V.-N.C., b. 153, φ. 10r (8 Ιανουαρίου 1555).

Μια ματιά σε ακροτελεύτιο τμήμα συμβολαίου υπήρξε το ερέθισμα να αναζητήσουμε την παρουσία αναπήρων σε αρχαικά έγγραφα και τον τρόπο αντιμετώπισής τους από τη βενετική εξουσία «... *μάρτυρες παρακαλετοί... μάστρο Φρανγγιάς Βαρούχας, τζαγγάρης ποτέ Γαμπριέλε κουτσός*».⁸

Από την έρευνα προκύπτει ότι άτομα με διαρκή αναπηρία εισέρχονται στον σκληρό πυρήνα του κράτους, αυτό της συναλλακτικής δράσης, με προσδιοριστικό στοιχείο της ετερότητάς τους την αναπηρία τους: «*κουτσός*», «*τυφλή*», «*κουλαύτης*», «*σπανός*».

Ο Γάσπαρης (2004, 209) αναφέρει ότι κατά τον Μεσαίωνα «τα στοιχεία ταυτότητας» αφενός διασφάλιζαν την ταυτοπροσωπία και αφετέρου ενέτασσαν το πρόσωπο σε εκείνο το πλαίσιο, μέσα στο οποίο μπορούσε να δραστηριοποιείται. Η απόδοση της ετερότητας από επίσημο φορέα του κράτους, έναν νοτάριο, αποτελεί *monumentum* μεσαιωνικής σκέψης και είναι δείγμα της επίσημης θέσης του βενετικού κράτους απέναντι στην αναπηρία. Σε νομικό έγγραφο και σε Κράτος Δικαίου, δομημένο με βάση την αρχή της ισότητας των πολιτών, η ένδειξη της ετερότητας ως προσδιοριστικό στοιχείο ταυτότητας δικαιοπρακτούντος προσώπου ή μάρτυρα δεν έχει θέση. Σε ορισμένα συμβόλαια παρατηρείται ότι οι προσδιορισμοί «*κουτσός*», «*σπανός*» συνδυάζονται με τα επαγγέλματα κατώτερων κοινωνικών τάξεων, «*τζαγγάρης*»⁹ και «*μετοχάρης*»¹⁰ αντιστοίχως. Η περιθωριοποίηση των αναπήρων εδράζεται στη μειωμένη συμμετοχή τους στον εργασιακό βίο (Πεντόγαλος 1999, 157), καθώς επίσης στις μεσαιωνικές θρησκευτικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες το σώμα ενσαρκώνει την αμαρτία (Le Goff 1994, 27). Ο ανάπηρος είναι αμαρτωλός ως μη αρτιμελής.

Κατά τις ίδιες μεσαιωνικές αντιλήψεις και η ασθένεια είναι ένδειξη αμαρτίας. Σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία (Λεντάρη 2008, 75), η λέπρα υπήρξε παραδοσιακά ένδειξη και συνάμα κολασμός της ηθικής κατάπτωσης. Ο Άγιος Λάζαρος, που βρισκόταν έξω από το Βούργο του Χάνδακα, ήταν κέντρο περίθαλψης, απομόνωσης και ελέγχου «εν γένει των αδυνάμων και πασχόντων», αντιγράφοντας τα αντίστοιχα ιδρύματα του δυτικού κόσμου, ως ίδρυμα των *infermi* ή ως τόπος εγκλεισμού των πληγέντων από το «κακό», όρος που παραπέμπει στην πανώλη (Παπαδία-Λάλα 1996, 138-140).

Τους *infermi* του Αγίου Λαζάρου μνημονεύει στη διαθήκη που συντάσσει το 1611 ο Αντρέας Κορνάρος, κληροδοτώντας τους κάθε χρόνο, για χρονικό διάστημα τριών ετών μόνο, ποσότητες από σιτάρι, κρασί, τυρί και δέκα κότες, για την ψυχή του (Σπανάκης 1955, 396). Στα φιλόφθωπα συναισθήματα και στη μέριμνα για τις ετεροτοπίες των *infermi* ανιχνεύεται η ανησυχία και ο φόβος για το επέκεινα. Η εκδήλωση ενδιαφέροντος για τον πάσχοντα συνάνθρωπο κατευνάζει την οργή του Θεού και απομακρύνει την πιθανότητα να γίνει η κόλαση ο χώρος υποδοχής της ψυχής (Πεντόγαλος 1999, 156).

Στα έγγραφα που συναντήσαμε ο Άγιος Λάζαρος απαντάται και ως μοναστήρι των *πονεμένων*. Στις 10 Νοεμβρίου 1597, η πριόρα του Αγίου Λαζάρου Μαρία Κληματοροπούλα και η Μαρία Καλουδοπούλα και Ανέζα Χαρκιοπούλα, «*πονεμένες*» του Μοναστηριού, ενεργώντας

⁸ A.S.V.-N.C., b. 172, φ. 47r (6 Ιανουαρίου 1606).

⁹ A.S.V.-N.C., b. 172, φ. 47v (11 Μαρτίου 1606).

¹⁰ A.S.V.-N.C., b. 172, φ. 128v-129r (15 Νοεμβρίου 1618).

για τον εαυτό τους και για λογαριασμό των υπόλοιπων *πονεμένων* του «οσπιδάλε», βεβαιώνουν ότι παρέλαβαν εφέτος από τον κυρ Μαρή Νταπόρτο του ποτέ μισέρ Τζώρτζη και τους διαδόχους του «εσάρι μουζούρια τέσσερα» και «κρασί μίστατα δέκα ήμισυ» για το «λεγάτο» που άφησε στο μοναστήρι ο ποτέ μισέρ Τζώρτζης Νταπόρτος. Ακόμα βεβαιώνουν ότι «διά τζη χρονιαίς τζη περασμένες απούτζη 1574 και έως την σήμερον ημέραν» παρέλάμβαναν το σάρι και το κρασί που τους έστελνε αλλά «εσκίσασι τζη πόλτζες». Παρών στη σύμβαση είναι ο «προκουραδόρος» του Μοναστηριού μισέρ Τζουάννες Παγάς.¹¹ Στο επόμενο συμβόλαιο κάνει εγγύηση παραλαβής «λεγάτου».¹² Επίσης οι έγκλειστοι στο μοναστήρι του Αγίου Λαζάρου παπα-Τζώρτζης Μουζάλας του ποτέ Αντώνη και ο γιος του Νικολός κάνουν γενικό πληρεξούσιό τους τον Δημήτριο Νταμοράν.¹³

Περισσότερο ενεργητικός είναι ο ρόλος του Μονεμβασιώτη Μιχελή Αναστάση, που «ξορισμένος» στο Λαζαρέτο του Χάνδακα πιθανότατα λόγω μολυσματικής ασθένειας δανείζεται 490 ρεάλια από τον Δημήτρη Τζάκο διά χάρη φιλίας, υποθηκεύοντας όλο το εμπόρευσμά του. Δεν διευκρινίζει ο συμβολαιογράφος γιατί δανείζεται αυτό το ποσό.¹⁴

Αντιθέτως ο Καμήλος Στρατηγός από τη Σητεία σημειώνει στην πράξη αγοραπωλησίας ακινήτων, που κάνει στο μετόχι Βόρι της Σητείας, ότι ο Νικόλας Φυγέτος του ποτέ Μανώλη είχε πουλήσει στον συγγενή του Μανιά Φυγέτο του ποτέ Αντρέα από τους Τροχάλους, ακίνητη περιουσία για να γιατρευτεί από «το κακό οσάν κτικιό», που έπασχε. Τα περισσότερα βέβαια για τη γιατρεία του τα πήρε ο παπα-Νικολό Χασαπλαδής για να τον διαβάσει και να γιάνει από το κακό.¹⁵ Ιδρύματα *πονεμένων* και υπερφυσικές δυνάμεις επιστρατεύονται για την ανακούφιση της κοινωνίας και των πασχόντων.

Την περίοδο της βενετοκρατίας το βλέμμα της εξουσίας στους τζιγγάνους είχε ιδιοτέλεια. Σύμφωνα με τον Γιάννη Μαυρομάτη (2014, 72-73), το 1323 περιηγητής συναντά τζιγγάνους, μέλη της φυλής Χαμ, που κατοικούσαν σε μαύρες σπηλιές και «διέτρεχαν όλη την Κρήτη». Όμως στις 18 Αυγούστου του 1321, με διακήρυξη του *γαστάλδου* υποχρεώνονται όλοι οι σιδηρουργοί και σπαθάριοι, που μένουν στο βούργο και κατασκευάζουν όπλα και βέλη, να πάνε να εγκατασταθούν στην πόλη εντός οκτώ ημερών.¹⁶

Αλλά στη συνθήκη του Καλλέργη το 1299 υπάρχουν προνόμια για τους χαλκιάδες: «Ακμή θέλωμεν ότι πάντες μουρτεμένοι και Ιουδαίοι και χαλκιάδες να υποροούν κατοικείν όπου αν θελήσωσι» (Μέρτζιος 1949, 272).

Ο Γιάννης Μαυρομάτης (στο ίδιο, 82-83) έχει την άποψη ότι ο Καλλέργης επέβαλε στους Βενετούς την παραχώρηση προνομίων στους σιδηρουργούς (χαλκιάδες), για τις υπηρεσίες που του προσέφεραν στη διάρκεια της επανάστασης 1282-1299, και το κυριότερο επειδή θα του ήταν χρήσιμοι στο μέλλον. Λαμβάνοντας υπόψη ότι στους επόμενους αιώνες οι τζιγγάνοι ασκούσαν αποκλειστικά το επάγγελμα του σιδηρουργού, ίσως στη συνθήκη του Καλλέργη

¹¹ A.S.V.-N.C., b. 45, φ. 15r (10 Νοεμβρίου 1597).

¹² A.S.V.-N.C., b. 45, φ. 15r (10 Νοεμβρίου 1597).

¹³ A.S.V.-N.C., b. 58, φ. 42r-v (26 Ιανουαρίου 1610).

¹⁴ A.S.V.-N.C., b. 58, φ. 49r (12 Φεβρουαρίου 1610).

¹⁵ A.S.V.-N.C., b. 251, φ. 49r-v (8 Ιουλίου 1605).

¹⁶ A.S.V.-D.C., *Bandi* (1313-1329), φ. 115 (18 Αυγούστου 1321).

έχομε «την πρώτη έμμεση μαρτυρία για την παρουσία τους στη βενετοκρατούμενη Κρήτη» (στο ίδιο, 83). Συνεπώς τον 14ο αιώνα οι χαλκιάδες με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, πολιτισμικά, κοινωνικά, οικονομικά και επαγγελματικά γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης και διαπραγμάτευσης των εξουσιαστικών δομών.

Στα τέλη του 15ου με αρχές 16ου αιώνα έχουν αποκτήσει τον δικό τους χώρο, οικιστικά και κοινωνικά, στα αστικά κέντρα της Κρήτης και στην ενδοχώρα.¹⁷ Είναι εγκαταστημένοι στα *ατζιγχαναριά*¹⁸ στη γειτονιά της *Κεράς των Αγγέλων*, κοντά σε μια άλλη εύρωστη εθνική ομάδα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τους Εβραίους (στο ίδιο, 82). Στα *ατζιγχαναριά* κατοικούσε και ο Γιώργης Ασάνης ο *fauros* (χαλκιάς), που όταν πεθαίνει στα 1613 η γυναίκα του, η κερά Σοφούλα, πουλεί το χαλκουργιό του, που είχε στην Κυρά των Αγγέλων, στον έμπορα σιδηρικών του Χάνδακα Δημήτρη Τζάκο αντί 140 δουκάτων Κρητικών.¹⁹

Το επίθετο Ασάνης απαντούσε συχνά ως επίθετο των τζιγγάνων - χαλκιάδων του Χάνδακα κατά τον 16ο και 17ο αιώνα.²⁰ Υπάρχουν περιπτώσεις, που το φυλετικό ή επαγγελματικό χαρακτηριστικό γίνεται επίθετο, όπως: Χαλκιάς, Κλειδάς, Τσιγγανόπουλος. Ενδεικτικά ο Γιάννης Τσιγγανόπουλος νοίκιαζε ένα αμπέλι στη θέση «Πατητήρια» του χωριού Βαβέλοι της Σητείας, στο φέουδο των αρχόντων Τζοάνε και Μαθιού Σκλέντζα.²¹ Επιβεβαιώνεται επίσης η θέση του Γιάννη Μαυρομάτη (στο ίδιο) ότι οι κοινότητες τζιγγάνων-χαλκιάδων ζούσαν και στην ενδοχώρα, όπως μαρτυρούν οι πράξεις συμβολαιογράφων της Σητείας.

Οι τζιγγάνοι, εγκατεστημένοι στα αστικά κέντρα και στην ενδοχώρα στο τέλος της βενετοκρατίας, έχουν συγκεκριμένο οικονομικό ρόλο και είναι απαραίτητοι στις λειτουργίες του κοινωνικού συνόλου είτε ως τεχνίτες μετάλλου²² είτε κατά τη σύναψη δικαιοπραξιών.²³ Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι είχαν δεδομένη την εκτίμηση των κυρίαρχων φυλετικών και εθνικών στοιχείων, δηλαδή του Βενετσιάνικου και Ελληνικού στοιχείου. Στη συνείδησή του παρέμεναν *Αραβίτες*,²⁴ όρος που συνδέει τη μελαψότητα της φυλής τους με τη δολιότητα που υπέβασκε στις συναλλαγές τους, όπως χαρακτηριστικά αποτυπώνει και στους παρακάτω στίχους ο ανώνυμος ποιητής της *Παλαιάς και Νέας Διαθήκης*. Η καχυποψία και η δυσπιστία με την οποία τους αντιμετωπίζουν οι κυρίαρχες εθνικές ομάδες έχει χρώμα.

*Εχάθη η καλότητα από όλους τους τεχνίτες
Τορνέσα μόνο δίδε τως, μα όλοι είναι Αραβίτες.*

Στ. 45-46

¹⁷ A.S.V.-N.C., b. 149, φφ. υνγ'-υνς' (23 Δεκεμβρίου 1549).

¹⁸ A.S.V.-N.C., b. 45, φ. 1v (12 Σεπτεμβρίου 1597).

¹⁹ A.S.V.-N.C., b. 259, φ. 3v-4r (30 Οκτωβρίου 1613).

²⁰ A.S.V.-N.C., b. 149, φ. τμδ' (17 Οκτωβρίου 1549)· A.S.V.-N.C., b. 40, libro 2, φ. 219v (22 Μαρτίου 1633)· A.S.V.-N.C., b. 259, φ. 126v (8 Φεβρουαρίου 1621).

²¹ A.S.V.-N.C., b. 251, libro 6ο φ. 68v-70v (22 Ιουνίου 1613).

²² A.S.V.-N.C., b. 251, libro 1ο, φ. 42v (10 Ιανουαρίου 1584)· A.S.V.-N.C., b. 259, φ. 100v-101r (31 Ιουλίου 1621).

²³ A.S.V.-N.C., b. 58, φ. 11r-v (11 Αυγούστου 1609)· A.S.V.-N.C., b. 40, libro 2, φ. 219v (22 Μαρτίου 1633)· A.S.V.-N.C., b. 45, φ. 5r-v (6 Οκτωβρίου 1597)· A.S.V.-N.C., b. 58, φ. 2v-3r (9 Μαΐου 1609)· A.S.V.-N.C., b. 259, φ. 144v (3 Σεπτεμβρίου 1622).

²⁴ Εμμανουήλ Κριαράς (1969), *Λεξικό της Μεσαιωνικής Γραμματείας (1100-1669)*, τ. 1, Θεσσαλονίκη.

Τον 16ο αιώνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη για τα αδικήματα της οπλοφορίας, οπλοχρησίας, ιεροσυλίας, βλασφημίας, ανθρωποκτονίας, φυγοδικίας, επιβαλλόταν η ποινή της εξορίας (Τσακίρη 2008, 184). Οι εξόριστοι πριν την εκτέλεση της ποινής τους φρόντιζαν να διευθετήσουν τις προσωπικές τους υποθέσεις, όπως ο καλόγερος Κωστάντιος από το μοναστήρι της Κεράς Χρυσοπηγής στα Φαραγγιανά του Μονοφατσίου. Φαίνεται να είχε υποπέσει σε σοβαρό παράπτωμα, για το οποίο το Ρετζιμέντο της Κρήτης τον είχε «παντήρη αφέντε στην Κίσσαμο ως τη ζωήν του», ή, αν δεν επιθυμούσε, εκτός Κρήτης. Πριν φύγει για το μπάντος του, «θέλοντας να ομπεντήρη τζη δικαιοσύνης», βάζει νοικοκύρη στο μοναστήρι του τον ιερομόναχο από το Θραψανό, τον πατέρα Γρηγόριο Σιγανό, «ώστε όπου να θελε πέψη ο Θεός με τη ρεαλντιζιόν όπου τρατάρη να κάμη μήπως και σολβεριστή και γιαγύρη πάλι στο ίδιο μοναστήρι».²⁵

Το αδίκημα της μοιχείας απαντάται συχνά σε αρχειακές πηγές του 16ου αιώνα, με επαπειλούμενη ποινή μεταξύ άλλων και αυτή της εξορίας, η οποία και επιβάλλεται αδιακρίτως φύλου (Τσακίρη 2006, 290, 294). Την ποινή της εξορίας για το ίδιο αδίκημα επιβάλλουν και αποφάσεις του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου της Λατινικής Αρχιεπισκοπής Κρήτης στις αρχές του 17ου αιώνα (π. Φώσκολος 1985, 163, αριθμ. 33 και 166, αριθμ. 51). Ο Νικήτας Μελισσινός, υπόδικος για μοιχεία και αντιμέτωπος και με την ποινή της εξορίας, δεσμεύεται «... να μη γηρεύγη πλέα κακές στράταις μηδέ να γηρεύγη πλέα κοπέλαις... και αν ύσως και ήθελεν πάγι απού την σήμερον και ομπρός εις τζη κοπέλας του να ένε ομπλιγάδον του όλον του το πράμα... τζη γυνης του τζη σοφίας. Και τούτοσταν να του δόσει κερέλα...». Η δήλωση γίνεται, προκειμένου «να ρεμοβεριστή από την κερέλα» και να μη φτάσει η υπόθεση στο ακροατήριο.²⁶

Κάνοντας χρήση του εθιμικού Δικαίου και δίνοντας όρκο με ποινή αφορεσμού στους ιερείς της νέας του ενορίας, μπορεί ο εξόριστος να γίνει αποδεκτός από την κοινότητα και να ενταχθεί οργανικά στις λειτουργίες και στις δομές της. Η κερά Ελένα Σεγρεδοπούλα από το Βελούλι δέχεται να πάρει σε δεύτερο γάμο τον Μάρκο Γαβαλά από το χωριό Καλάμι του Καστελλίου Χανίων, εξόριστο χρόνια στο χωριό αυτό του Μονοφατσίου, αφού πρώτα έδινε όρκο με ποινή αφορισμού ότι δεν είχε ξαναπαντρευτεί²⁷ και ότι θα ζούσε ειρηνικά στο νέο του περιβάλλον.²⁸

Την ποινή της εξορίας έφεραν βαρέως ο καταδικασμένος αλλά και οι συγγενείς του που, στηριζόμενοι στις ελαφρυντικές διατάξεις του αυστηρού στις περιπτώσεις αυτές βενετικού Δικαίου, αναζητούσαν άμεσα να κάνουν σασμό (*instrumenta di pace, instrumenta compromessoria, ινστρουμέντα αγάπης*²⁹ και *συμβιβασμού*) με την άλλη πλευρά, ζητώντας σύμφωνα και με τις εντολές της χριστιανικής θρησκείας αμοιβαία συγχώρεση και καταβάλλοντας τα όποια χρηματικά ποσά όριζε η δικαστική απόφαση. Αποτελούσε δημόσια δήλωση και πιστοποιούσε ότι οι αντιμαχόμενες οικογένειες δεν επιθυμούν μελλοντικές εχθροπραξίες και παύουν τις υφιστάμενες (Τσακίρη 2003, 229). Οι συγγενείς του καταδικασθέντος σε εξορία για ανθρωποκτονία

²⁵ A.S.V.-N.C., b. 40, libro 2o, φ. 187v-188r (22 Αυγούστου 1631).

²⁶ A.S.V.-N.C., b. 130, φ. 97r (12 Φεβρουαρίου 1628).

²⁷ Για τη νομική αντιμετώπιση της διαγαμίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. ενδεικτικά π. Φώσκολος 1985, 159 αρ. 3 και 172 αρ. 89.

²⁸ A.S.V.-N.C., b. 40, libro 2o, φ. 339v-188r (23 Σεπτεμβρίου 1638).

²⁹ Ειδικότερα για τη χρήση των ινστρουμέντων αγάπης στον Κρούσο βλ. Γιώγ Βαρζελιώτη 2000, «Τα ινστρουμέντα της αγάπης του νοταρίου Ιωάννη Κρούσου», *Θησαυρίσματα* 30, 315-337.

προκειμένου να ζητήσουν από το αρμόδιο δικαστήριο για λογαριασμό του απονομή χάριτος και απελευθέρωση, ήταν υποχρεωμένοι να προσκομίσουν «ινστρουμέντο αγάπης» (Μαλτέζου 2002, 222-223). Ο Μάρκος Αρβάζος από τη Μεσσαρά είχε εξοριστεί στο Σέλινο των Χανίων, γιατί είχε *οφφεντέρει* τον ποτέ Φραντζέσκο Ντιέδο που «*απόθανε*» και ο αδελφός του Λιονής αναλαμβάνει να δώσει στις τρεις θυγατέρες του ποτέ Φραντζέσκο Ντιέδο την ορισθείσα αποζημίωση, δηλαδή τα 2000 υπέρπυρα, «*διά να κάμουσιν και αγάπη*». Οι δυο κόρες αποδέχονται το ποσόν και συγχωρούν τον θύτη, η τρίτη όμως, η Κατεργιά Ντιεδοπούλα, δεν δέχεται το μερίδιό της σε χρήματα «*λέγοντας πως είναι πληρωμή αίματος*», αλλά από μεγαλοψυχία συγχωρεί τον δράστη (Βαρζελιώτη 2000, 325 και υποσ. 43).

Ινστρουμέντο αγάπης συντάσσει και ο Μιχελής Μαντένιος, αδελφός του εξόριστου για ανθρωποκτονία Νικολού, με τη χήρα και τον αδελφό του θύματος, προκειμένου να ελευθερωθεί ο Νικολός από το «μπάντος» του (Βαρζελιώτη 2000, 322 και υποσ. 31).

Υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η οικονομική εξαθλίωση οδηγούσε τους γονείς να κάνουν διαπραγματεύσεις με τον βιαστή του παιδιού τους, ο οποίος αντιμετώπιζε την ποινή της εξορίας, προκειμένου αυτός να απαλλαγεί και οι ίδιοι να επωφεληθούν οικονομικά (Βαρζελιώτη 2000, 326). Ο Ιωάννης Βουήδας «*δί' αγάπην Θεού*» συντάσσει «ινστρουμέντο αγάπης» με τον πατέρα του βιαστή της ανήλικης κόρης του Καλής (Βαρζελιώτη 2000, υποσ. 47). Ο δράστης όμως εξορίζεται (Βαρζελιώτη 2000, υποσ. 49).

Η συγχώρηση-απονομή χάριτος μπορούσε να δοθεί σε εξαιρετικές περιπτώσεις και από την πολιτεία. Ο Δούκας της Κρήτης και το Συμβούλιο των 10 μετατρέπουν την ποινή της εξορίας στους βαρυποινίτες σε αγγαρεία στις γαλέρες είτε σε καταβολή χρηματικού ποσού 10.000 υπέρπυρων προς το βενετικό Δημόσιο σε όσους είχαν ποινή εξορίας μέχρι 5 έτη.³⁰

Στις πολιτικές του Χάνδακα σπατάλησε ως γνωστόν στις αρχές του 14ου αιώνα την πατρική περιουσία ο Στέφανος Σαχλίκης. Τον ίδιο αιώνα με διατάξεις οριοθετούνται οι επιτρεπτοί χώροι άσκησης πορνείας (Ζέη 2008, 73). Το 1338 οι αρχές απαγορεύουν στον πορνοβοσκό Paganinus να διατηρεί στο σπίτι του ή σπουδήποτε αλλού πορνείο (Van Gemert 1980, 64). Στο πηγάδι του Κατσαμπά, στο Ξώπορτο γενικά, συνήθιζαν να συχνάζουν οι γυναίκες ελευθέρων ηθών ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα, δουλεύοντας είτε σε πορνεία, όπως η Κουλουμπάδαινα, είτε σε κελιά και σπίτια, ενώ υπήρχαν οι πολιτικές, που ζούσαν με τη μάνα τους και οι κοπελιές που περπατούσαν στη χώρα, είχαν δηλαδή τη δράση τους μέσα στο Κάστρο (στο ίδιο, 64-66).

Η υποψία συναναστροφής με γυναίκες αμφιβόλου ηθικής, ιδιαιτέρως για τα αυστηρά ήθη της κρητικής επαρχίας της βενετοκρατίας, συνιστούσε συχνά λόγο στέρησης κληρονομικών δικαιωμάτων. Έτσι η ποτέ Κόνα Καλυβοπούλα από το χωριό Δραπάνοι Σητείας αφήνει παραγγελιά με τη διαθήκη της στον γιο της Στρατή να «*αφίσι την πουτάνα απού κρατί και ένε βαλμένος ις κακύ στράτα και τινέ αφίσι να μπι σε καλύ*» προκειμένου να κληρονομήσει το μερίδιο που του αναλογεί.³¹

Υπάρχουν όμως και μανάδες στο Κάστρο της Κρήτης και στην ενδοχώρα, που συμφωνούν και δίνουν σε κυρίους τις κόρες τους ως παλλακίδες, όπως η κερά Ειρήνη, σύζυγος του Γιάκομο

³⁰ A.S.V., D.C., b. 16, parte 2 (12 Μαρτίου 1570).

³¹ A.S.V.-N.C., b. 251, libro 1o, φ. 12v-13r (15 Νοεμβρίου 1582).

Βαρούχα, που συμφωνεί με τον Ιωάννη Τριμερίτη από την Κέρκυρα να δώσει την κόρη της Ματθία ανέγλυτη όπως ήταν, για να την έχει στο σπίτι του για το στρώμα του. Ως αμοιβή για όσο καιρό την είχε, θα της έδινε 150 υπέρπυρα, την ενδυμασία της και την καλίκωσή της (Μαυρομάτης 2006, πράξη 211).

Η πορνεία αποτελεί ενίοτε όχημα οικονομικής ανέλιξης. Όπως φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα της κωμωδίας *Κατσούρμπος*, που περιλαμβάνει συμβουλές της Αρκολιάς για την τέχνη της πορνείας, η φιλοχρηματία χαρακτηρίζει τις πολιτικές.

*Πάντα μου σ' είχα γνωστική, με φρόνεση μεγάλη,
Μα τώρα φρονιμότερη παρά γυναίκαν άλλη,
γιατί σε στράτα, σα θωρώ, θα βάλης το παιδί σου,
κέρδος να κάμη, καταπώς τό καμες κι απατή σου*

B 313-316.

Στον κόσμο των «άλλων» εγγράφονται και ομάδες οι οποίες δεν απετέλεσαν αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Ενδεικτικά αναφέρονται οι ληστρικές, που λόγω *ιδιότητας* δεν εντάσσονται στο πελατειακό δυναμικό των νοταριακών γραφείων, για αυτό και δεν εντοπίστηκαν από την ερευνητική μας σκαπάνη, και οι Εβραίοι, περιθωριακή λόγω ταυτότητας ομάδα, που έχει από την άλλη πλευρά απασχολήσει επί μακρόν την έρευνα.³²

Σε όποια ομάδα και αν εντάσσονται, σε όποιους τόπους και αν στεγάζονται, στις παρυφές ή και μέσα στους κόλπους της κοινωνίας, οι παρίες της βενετοκρατούμενης Κρήτης είναι γόννοι της ίδιας κοινωνίας που «έτεκε» την Κρητική Λογοτεχνία της Ακμής. Έχουν τον δικό τους ρόλο και αιώνες μετά προβάλλουν από τις σωζόμενες πηγές φανερώνοντας όψεις του βίου τους.

Ο Vincent (1994, «Πρόλογος», 15) θεωρεί τον όρο *περιθωριακοί* «βολικό», «νεφελώδη» και «αμφίσημο». Υποστηρίζει ότι αποτελούν τον «καθρέφτη» της κοινωνίας, της κάθε κοινωνίας, η οποία τους χρειάζεται για να επιβιώσει, τους «περιχαράκωνει... μέσα σε ποιοτικά και ποσοτικά όρια» και αποβλέπει στην ενσωμάτωσή τους (στο ίδιο, 17). Σε περίπτωση όμως αποτυχίας απορρίπτει το περιθώριο «αναγκάζοντάς το να παραμείνει σε έναν χώρο όπου δεν έχει επαφή με τον κυρίαρχο κόσμο» (στο ίδιο).

³² Ενδεικτικά Στ. Ξανθουδίδης 1909, «Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας», *Κρητική Στοά, ετήσια φιλολογική και επιστημονική επιθεώρησις*, τ. Β΄, 209-224· Μαρία Χαϊρέτη 1964, «Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα περί των Εβραίων εν Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 3 163-184· Κώστας Τσικνάκης 1999, «Οι Εβραίοι του χάνδακα τον 16ο αιώνα», *Ο ελληνικός εβραϊσμός, Επιστημονικό Συμπόσιο (3 και 4 Απριλίου 1998)*, 225-249.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γωγώ Βαρζελιώτη (2000), «Τα ινστρουμέντα της αγάπης του νοταρίου Ιωάννη Κρούσου», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 315-337.
- Χαράλαμπος Γάσπαρης (2004), «Στοιχεία ταυτότητας στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος-15ος αιώνας», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, τ. Β1, Ηράκλειο, Ε.Κ.Ι.Μ, Ηράκλειο, 197-211.
- Duca di Candia, Bandi (1313-1329)* (1965), Βενετία, εκδ. Paola Ratti-Vidulich.
- Ελευθερία Ζέη (2008), «Τα όρια του νόμιμου και του παράνομου. Κρασιά και πορνεία στις ταβέρνες της Βενετίας και του Χάνδακα (14ος-15ος αιώνας)», Ηλίας Αναγνωστάκης (επιμ.), *Μονεμβάσιος οίνος – Μονονα(ς)ία – Malvasia*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 71-80.
- Jacques Le Goff (1965), *La civilization de l'Occident médiéval*, Paris, 387-396.
- Jacques Le Goff (1994), «Οι περιθωριακοί στη μεσαιωνική Δύση», Bernard Vincent (επιμ.), Μιχάλης Καραχάλιος – Κ. Λεύκα (μτφρ.), *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην Ιστορία*, Αθήνα, Ροές, 26, 27.
- Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.) (1993), *Κατσούρμπος Γεωργίου Χορτάτση*, Αθήνα, Η νέα Σκηνή.
- Τίνα Λεντάρη (2008), «Νόσος και ερμηνεία. Διαβάζοντας τις ασθένειες στα έργα του Σαχλίη και του Λιμενίτη», Ιωάννης Βάσσης – Στέφανος Κακλαμάνης – Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και πολιτισμός στην Κρήτη (Βυζάντιο – Βενετοκρατία)*, Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης και εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 71-89.
- Χρύσα Μαλτέζου (1987), «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης» *Κρητικά Χρονικά ΚΖ'* (1987), 214-227.
- Χρύσα Μαλτέζου (γεν. επιμ.) (1999), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο, Πρακτικά Ημερίδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή, 7.
- Χρύσα Μαλτέζου (εκδ.) (2002), *Ire debeas in rettorem Canaeae. Η εντολή του Δόγη της Βενετίας προς τον Ρέκτορα Χανίων 1585*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 222-223, άρθρ. αρ. 252.
- Γιάννης Μαυρομάτης (2006), *Μαράς Μ. Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 148, Τόμος Β (2/3-31/8 1538)*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Πράξη 211.
- Γιάννης Μαυρομάτης (2014), «Αρχαιακές μαρτυρίες για την παρουσία Τσιγγάνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος-17ος αιώνας)», Στάθης Γκότσης (επιμ.), *Ρομά, Ιστορικές διαδρομές και σημερινές αναζητήσεις*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και Βυζαντινό Χριστιανικό Μουσείο, 71-84.
- Λένος Μαυρομάτης (1999), «Η έννοια των περιθωριακών στα Βαλκάνια στα τέλη του μεσαίωνα», Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα, Πρακτικά Ημερίδας, 15-24.
- Κωνσταντίνος Μέρτζιος (1949), «Η συνθήκη των Ενετών-Καλλέργη και οι συνοδεύοντες αυτήν κατάλογοι», *Κρητικά Χρονικά Γ'* (1949), 262-292.
- Ρίκα Μπενβενίστε (μτφρ.) (1993), *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 436-449.
- Στέφανος Ξανθουδίδης (1909), «Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας», *Κρητική Στοά 2* (1909), 209-224.
- Νίκος Παναγιωτάκης, Στέφανος Κακλαμάνης και Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.) (2004), *Παλαιά και Νέα Διαθήκη, Ανώνυμο Κρητικό ποίημα (τέλη 16ου- αρχές 17ου αιώνα)*, κριτική έκδοση, Βενετία, Εθνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Ερευνών.

- Αναστασία Παπαδία-Λάλα (1996), *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (Με παράρτημα εγγράφων)*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 64, 66, 117, 138-140.
- Γεράσιμος Πεντόγαλος (1999), «Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Λεπροί – Ανιάτοι – Ανάπηροι», Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Οι Περιθωριακοί στο Βυζάντιο, Πρακτικά Ημερίδας*, Αθήνα, 155-16.
- Στέργιος Σπανάκης (1955), «Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου (1611)», *Κρητικά Χρονικά Θ΄* (1955), 379-478.
- Ρομίνια Τσακίρη (2003), «*Mossi a compassione della poverta et miseria sua ... Απονομές Χάριτος στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (μορφή και περιεχόμενο)*», *Θησαυρίσματα* 33 (2003), 215-240.
- Ρομίνια Τσακίρη (2008), *Ποινές και κοινωνία στην βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ρομίνια Τσακίρη (2011), «Συζυγικές διενέξεις στην Κρήτη του 16ου αιώνα: Νοοτροπίες, συμπεριφορές και η αντιμετώπιση από το Κράτος και την Εκκλησία. Μια πρώτη προσέγγιση», *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006*, τ. Β1, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 285-310.
- Κώστας Τσικνάκης (1998), «Περιθωριακά στοιχεία στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αιώνα», Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής, Διεθνές Συμπόσιο*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 245-261.
- Κώστας Τσικνάκης (1999), «Οι Εβραίοι του Χάνδακα τον 16ο αιώνα», Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο Εβραϊκός Ελληνισμός (3 και 4 Απριλίου 1998)*, *Επιστημονικό Συμπόσιο*, Αθήνα, Ίδρυμα Μωραΐτη, 225-249.
- π. Μάρκος Φώσκολος (1985), «Κώδικας του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου της Λατινικής Αρχιεπισκοπής Κρήτης (1598-1609). Ο κώδικας 20 του αρχείου των καθολικών», *Αριάδνη* 3 (1985), 153-177.
- Arnold F. Van Gemert (1980), «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 36-130.
- Bernard Vincent (επιμ.), (1994), *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην Ιστορία*, Μιχάλης Καραχάλιος – Κ. Λεύκα (μτφρ.), Αθήνα, Ροές, 11-20.
- Μαρία Χαιρέτη (1964), «Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα περί των Εβραίων εν Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 33 (1964), 163-184.
- Γιάννης Χατζάκης (2004), «“Φυσικά τέκνα” στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αρχαικές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις ενός κοινωνικού φαινομένου», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ινστιτούτου Ελληνικού Δικαίου* 38 (2004), 181-219.